

Füzuli BAYAT

*Filologiya elmləri doktoru, professor
AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri,
e-mail: fuzilibayat@gmail.com*

BİR DAHA DƏDƏ QORQUD BOYLARI MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: əlyazma nüsxəsi, oğuznamə, şifahi ənənə, tarixi hadisə, obrazlar qalereyası

AGAIN THE PROBLEM OF THE SONGS OF DEDE GORGUD

Abstract

Dede Korkut stories are the greatest and the most valuable work of turkish national thought and history. Many events and heroic figures of these stories that are not found in the Dresden and Vatican manuscripts of XV century are living in verbal explanations of the history of the Oghuzs living in the Balkan Mountains to the Kazak deserts, Amu Derya to the Caspian Sea. Thus, today Dede Korkut stories continues to perform its existence in Anatolian, Azerbaijan, Kazakh, Karakalpak and especially in Turkmen live environment. Dede Korkut events that have taken place in oral culture with Dresden and Vatican manuscripts have undergone many changes in the last six decades, differences also appeared in the Dede Korkut stories, which is the same with the manuscript written by the Turkmen ashugs. Bamsi Beyrek-the cute hero of the Oghuz, known in various names, Tepegoz- the enemy of oghuz nation are also investigated. Although orally existing positive heroes as Aslan Bey, who defeated the lion that came out of the reed, Ejder Bey, who killed the dragon damaging cattle, Ighdir, who killed enemy coming to attack, Utamish Han, who defeated the enemy, Kembaghal, who has gained fame with his valour, Gonur bey, who escaped from the enemys prison and negative heroes Tokta khan, Talav khan stealing the bull of Ak Bay and Kara Bay and others are not seen in the Dede Korkut stories, the search for these oghuz heroes, which are peculiar to oral tradition, shows that they are shaped on the heroic patterns that exist in the manuscript.

Together with Dede Korkut stories, which are not in the Dresden and Vatican manuscripts and another stories were investigated.

Key Words: writing copy, oghuzname, oral tradition, historical event, person staff

ЕЩЕ РАЗ К ВОПРОСУ О СКАЗАНИЯХ ДЕДЕ ГОРГУДА

Резюме

Большая часть текстов огузнаме состоит из эпосов Деде Горгуда, которые имеются в двух, дрезденском и ватиканском, рукописных экземплярах. Однако в связи с тем, что традиция огузнаме жива в Туркменистане, Казахстане и частично в Каракалпакии, там и сегодня рассказывают тексты с эпическими особенностями.

Не имеющиеся в дрезденском и ватиканском рукописных экземплярах XV века многочисленные события и галерея образов в устной форме образно живут в рассказах об историческом прошлом огузов, живущих на большой территории, простирающейся с балканских гор до казахских степей, от Амударьи до Каспийского моря. Так, что сказания Деде Горгуда сегодня исполняются в Анатолии, Азербайджане, Казахстане, Каракалпакии и особенно в Туркменистане. События Деде Горгуда, имеющиеся как в дрезденском и ватиканском рукописных экземплярах, так и в устной культуре, в течение шести веков были подвергнуты многочисленным изменениям. Пересказы туркменских сказителей выявили различия в сказаниях Деде Горгуда.

Здесь также были рассмотрены рассказы об известном под разными именами любимом герое огузов Бамси Бейреке и о враге огузов Тепегёзе. Исследование в устной традиции из

положительных героев, например, Аслан бека (победившего льва, вышедшего из тростниковых зарослей), Аждар бека (убившего дракона, нанесшего вред скотам), Игдыра (победившего идущего на захват врага), победивший врага Утамыш хана, прославившийся героизмом Артык Кембагала, Гонур бека (вырвавшегося из вражеской темницы), прославившегося героизмом Гёклан хана и из отрицательных героев Токта хана, Талав хана (укравшего быка у Ак бека и Гара бека) и других огузских героев указывает на формирование их на основе героических образов, существующих в рукописном экземпляре.

В настоящей статье были исследованы особенности народного варианта сказаний Деде Горгуда, которые отсутствуют в дрезденском и ватиканском экземплярах.

Ключевые слова: рукописный экземпляр, огузнаме, устная традиция, историческое событие, галерея образов

1) Məsələyə qısa baxış. Oğuzların qutsal kitabı olan Oğuznamələrin müxtəlif məzmununda, janrda, dildə variasiya olunması sadəcə türklərin deyil, digər xalqların da tariximizə, mədəniyyətimizə böyük maraqlarının nəticəsidir. Oğuznamə mətnlərinin müxtəlifliyi içində ən çox öyrəniləni Dədə Qorqud Oğuznamələridir. Dədə Qorqud Oğuznamələrinin böyüklüyü sadəcə Fuad Köprülünün dediyi kimi tərəzi məsələsinə görə deyildir. Həm də onun böyüklüyü bir çox insanın, xüsusən də yaşlanan alim nəslinin ki, daha öncəki illərdə heç bir zaman Dədə Qorqudla, Oğuznamələrlə məşğul olmayıblar, bu insanların öz ixtisaslarını buraxıb və ya öz araşdırma sahələrini bir tərəfə qoyub Dədə Qorqudla məşğul olmasına görədir. Yəni Dədə Qorqudun cazibə dairəsi o qədər güclüdür ki, alimlər yaşlandıqca 50 və 60 yaşın üzərinə çıxdıqca, məşğul olduqları mövzularının artıq heç bir işə yaramadığını (təbii ki, bu təsbit bütün alimlərə aid deyil, böyük əksəriyyət öz işi ilə məşğuldur) görüb Dədə Qorqudla məşğul olmağa başlayırlar. Bu, Dədə Qorqudun möhtəşəmliyi, onun böyüklüyüdür.

Ancaq bu araşdırmaların təbii ki, Qorqudsünəslığa çox böyük zərər verdiyini də demək lazımdır. Çünki mütəxəssis olmayan, çünki Oğuznamə araşdırmalarının metod və metodologiyasını bilməyən, çünki çoxu zaman folklorun işləmə mexanizmasından xəbərsiz olan, yazılı mədəniyyətlə sözlü mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini və nisbətini bilməyən və bunların, ən əsası da, fərqi nə varmayan, folkloru yazılı ədəbiyyatın bir şöbəsi, bir qolu kimi görən bu insanların Oğuznamələr haqqında yazmaları çox böyük yanlışlıqlara gətirib çıxarır. Bu, yaşları çox, ancaq Dədə Qorqud araşdırmasının gənc tədqiqatçıları Oğuznamənin - şifahi bir mətnin yazıya keçirilmiş variantı olduğu faktını unudaraq, onu yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi öyrənirlər. Nəticədə, elm bazarında qazananlar ad və titullarına görə yenə də onlar olur, gənclər də bu mütəxəssis olmayanlar tərəfindən yazılan məqalə, məruzə və kitablardan Dədə Qorqudu, Oğuznamələri öyrənmiş olurlar.

Dədə Qorqud araşdırmalarında, ya da Azərbaycanda deyildiyi kimi qorqudsünəslıqdə son dövrlərdə 13-cü boy sindromu deyilən bir hadisə gündəmə gəlmişdir. Təbii ki, bu 13-cü boy nə illətdirsə Bəkir Çobanzadədən başlayaraq ta bu günə qədər Dədə Qorqudla məşğul olan bir çoxlarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Məlum olduğu kimi Dresden Əlyazma Nüsxəsində 12, Vatikan Əlyazma Nüsxəsində isə 6 boy vardır. Və bu araşdırmacıların bəziləri, mədəm ki, oğuzlar 24 boydan ibarətdirlər, demək hər birinə aid bir dastan vardır deyə yanlış bir hökmə varmış və hətta 24 boyun 12-nin yazıldığını, digər 12-nin isə itib batdığını deyərək digərlərinin axtarışına çıxmışlar. Və buna görə təbii ki, 13, 14, 15-ci və s. boyları tapmaqla ən azından 24 Oğuz tayfasının şərəfinə 24 Dədə Qorqud dastanını və ya Oğuznaməsini ortaya qoymağa çalışırlar. Ancaq onu demək lazımdır ki, məsələn, Dresden Əlyazma Nüsxəsində 12 boy heç də 12 oğuz qəbiləsindən danışmır. Yəni dastanın məntiqi ilə tarixin məntiqi arasındakı fərq elə bir səviyyədədir ki, bu səviyyəni görə bilməmək çox

böyük səhvlərə gətirib çıxarır. Yazılı ədəbiyyatla tarixi (bəlkədə bunları hardasa yaxın bir məsafəyə gətirmək mümkündürsə də), sözlü və ya şifahi bir mədəniyyətlə tarixi eyni müstəviyə gətirmək folklorun təbiətini bilməməkdən xəbər verir. Məntiq yazıçı üçün əsasdır, xalq söyləyişində informasiya, ötürülən bilgi önəmlidir, məntiqi ardıcılıq, tarixi xronika varsa da əsas deyildir. Çünki şifahi mədəniyyət təbii ki, tarixi hadisələrin gedişatında ortaya çıxır, tarixi yansıdır, ancaq tarix yerinə söylənmir. Tarixi hadisələrin Dədə Qorqud Oğuznamələrinə təsir etdiyi şübhəsizdir. Bundan başqa hər bir qəhrəmanın arxasında bir və ya bir neçə tarixi prototipin olduğu da bir gerçəkdir. Bütün bunları qəbul etməklə yanaşı, bir də onu bilmək lazımdır ki, bu tarixi şəxslər, bu tarixi hadisələr folklor deyilən mühitə düşdükdən sonra özünün tarixi kimliyindən sıyrılaraq yeni bir kimlik, yəni folklor kimliyi qazanır. Bunu birdəfəlik başa düşmək və bilmək lazımdır. Bilməyənlər də təbii ki, folklorla məşğul olsalar da folklorçu ola bilməzlər.

Və beləliklə, son dövrdə xüsusən hardasa bir 8-10 ay içərisində, uzun bir mübahisəyə səbəb olan 13-cü boy məsələsi ortaya çıxmışdır. Nəhayət, bu alimlər axtardıkları, arzu etdikləri, niyyətində olduqları bu 13-cü boyu tapdılar. Bu, İranın Türkmənsəhra bölgəsində (Günbət şəhəri) yaşayan bir kitab maraqlısının və ya əlyazma maraqlısının Tehrandə bir Saafdan (yəni qədim kitabları və ya əlyazmaları satan bir adamdan ki, buna türkcə “Saaf” deyirlər, Azərbaycanda biz rus dili vasitəsi ilə Avropa dillərindən aldığımız “bukinist” sözünü işlədirik) aldığı və bu əlyazmanı Türkiyədə, hətta Amerikada yaşayıb çalışan bir çox alimə göndərərək incələnməsini istəməsi ilə başladı. Adamın niyyəti xeyirli bir iş görmək olmuşdur. Yəni ən azından ona görə ki, pul verib Qacar sülaləsindən qalan, daha doğrusu Qacar sarayında yazılan bu əlyazmanı elm aləminə çıxartmaq istəmişdir. Ancaq bunu bir deyil, bir neçə alimə göndərmiş və bu alimlərin də bir çoxu 13-cü boyu tapdım deyər, birincilik yarışına girmişlərdir. Nəhayət, bu qaçdı-qovdunun, birincilik davasının son nəticəsi belə oldu ki, Məhəmməd kişi əlyazmanın bir variantını da özünün həmyerliləri olan və İstanbulda yaşayan, doktoranturada oxuyan türkmən tələbələrinə göndərdi. Türkmən tələbələr əlyazmanı kitabçıdan pulla alan bu şəxsin adını zikr edərək, əlyazmanın həm orijinalını, həm də onun transkripsiyasını böyük bir məqalə ilə çap etdirdilər.

Azərbaycanda da bir çox adamlar həm Dədə Qorqud jurnalında, həm Türkologiya dərgisində bu məsələ ilə bağlı fikirlər irəli sürdülər. Bunlardan bəziləri, hətta mən dəyərdim böyük əksəriyyəti əlyazmanı görməyən insanlardır. Təbii ki, əlyazmanı görmək bir tərəfə dursun, hər kəsə məlumdur ki, Azərbaycanda ümumiyyətlə, əlyazma oxuma ənənəsi çox zəifdir. Folklorçuların çoxu, tarixçilərin və filoloqların demək olar ki, əksəriyyəti ərəb qrafikasında olan əlyazma mətnini oxuya bilmirlər. Əlyazma mətnini oxuyanlara bizdə mətnşünas, bu işlə məşğul olan sahəyə də mənbəəşünaslıq deyilir. Bu o deməkdir ki, əski əlifba ilə yazılmış əlyazmaları oxuyanlar o qədər azdır ki, buna ayrıca bir elm sahəsi kimi baxmışlar. Mətnşünaslıq, mənbəəşünaslıq deyilən bir sahə yaratmışlar, yəni qədim əlifbanı, ərəb qrafikasını oxuya bilən və onu bu günkü latın qrafikasına və ondan daha öncəki kiril qrafikasına transliterasiya edən, təbii ki, transkripsiya prinsipi və işarələri olmadan, adamlara mətnşünas kimi təntənəli bir ad qoymuşlar. Hətta bir çox halda mətni nəşrə hazırlayan, ədəbiyyatşünaslığın yardımçı sahəsi olan mətnşünaslığı şərhə eyniləşdirmişlər. Şərh bilindi ki, kimi müxtəlif elm sahələrindən istifadə etməklə mətnin açıq və qapalı anlamını izah edir. Mətnşünaslıq və mənbəəşünaslıq mətni hazırlayır, nəşr edir və geniş oxucu kütləsinə çatdırır. Mətnin məzmununun başa düşülməsi üçün şərh yazırsa bu onun elmi səviyyəsinə görədir. Bizim mövzumuz mətnşünaslığın tarixi, obyekt və predmeti olmadığından bu qədər yetərlidir.

Türkiyədə və hətta Özbəkistanda ərəb qrafikasını bilənlərin sayı çoxdur. Hətta Türkiyədə tarixçilərin demək olar ki, hamısı, dil-ədəbiyyat məzunlarının da hamısı ərəb qrafikasını, onun tarixi inkişaf perspektivini, yazılış şəklindəki dəyişiklikləri yaxşı bildiklərindən onlarda mətnşünas kimi bir ünvan, mənbəşünaslıq kimi bir elm sahəsi yoxdur.

Təbii ki, tapılan bu əlyazmanı Türkiyəli alimlər çox asanlıqla transliterasiya edib üzərində müəyyən araşdırmalar apardılar. Ancaq əlyazmanı görüb oxuyanlar, onu kitab və ya məqalə kimi çap etdirənlər daha çox 13-cü boydan danışır, Dədə Qorqud Kitabının üçüncü nüsxəsindən söz açırlar.

2) Bir təsəurat haqqında. Bu yaxınlarda, yəni 12 oktyabr 2019-cu ildə Azərbaycan Dillər Universitetində Dədə Qorquda həsr olunmuş bir toplantı keçirildi. Toplantı ilk dəfə 1988-ci ildə Sovet-Türkiyə alimlərinin keçirdiyi Dədə Qorqud kollokviumunun 30 illiyinə həsr olunmuşdu. Kollokviumun xatırlanması, ona həsr olunmuş bir toplantı keçirilməsi özlüyündə təqdirəlayiq hadisədir. Azərbaycan Dillər Universitetinin kollokvium adı ilə keçirdiyi bu dəyirmi masada mən də iştirak etdim.

Ancaq əvvəlki kollokviumlardan fərqli olaraq (ilk kollokvium 1988, ikincisi, 1998-də keçirilmiş, sonra aradan 21 il keçməsinə baxmayaraq bir daha kollokvium keçirilməmişdir) bu kollokvium ortaya konseptual heç bir şey qoymadı. 2019-da, yəni 21 ildən sonra gerçəkləşdirilən bu kollokviumda Dədə Qorqud araşdırmalarının kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə, qarşıda duran problemlərə, araşdırmanın gələcək istiqamətlərinə, Oğuznamələrin mifoloji-ritual tərəflərinə, informasiya yükünə toxunulmadı. Keçmiş kollokviumlarda ciddi məsələlər ortaya qoyulmuşdu və ortaya qoyulan məsələlər o qədər ciddi, o qədər elmi, problematik idi ki, onların əks-sədası bu günə qədər davam edir.

Üçüncü kollokviuma gəldikdə isə, dəyirmi masa arxasında keçirilən bu kollokvium iki hissədən ibarət idi. Birinci hissədə keçmiş kollokviumlarda həm Türkiyə tərəfdən, həm də Azərbaycan tərəfdən iştirak edən adamların xatirələri dinlənildi. Kollokviumu Türkiyədən gələnlər idarə edirdi, xatirələrin çoxunu da onlar danışdılar. “O, mənə dedi ki, mən də ona cavabən dedim ki, əfəndim...” bu şəkildə başlayan xatirələr uzun-uzun anlatıldı və hardasa birinci hissədə iki saata yaxın bir zamanı öldürdük. Yəni bura toplaşan deyək ki, Dədə Qorqudla, Oğuznamələrlə məşğul olan barmaqla sayılacaq 4-5 alim vardısı, onlar rəncidə oldular, doğru-dürüst bir şey eşitmədilər. Mən də ayrı-ayrılıqda, hətta bəzilərini bir neçə dəfə dinlədiyim xatirələri bir də dinləməli oldum. Dəyirmi masanın ikinci hissəsində isə bir neçə məruzə vardı. İndi mən bu məruzələrin elmi səviyyəsinə, keyfiyyətinə toxunmadan onu demək istəyirəm ki, ikinci hissədə əsas məsələ yeni tapılan və 3-cü nüsxə adlandırılan və 13-cü boyla bağlı idi. Bir tərəfdən Türkiyədən gələn və Azərbaycanda da bir-iki arkadaşı çıxmaq şərti ilə (Azərbaycanda əsasən, bir və ya iki alimin 3-cü nüsxə məsələsinə etiraz etməsi, 13-cü boy olmadığını isbat etməyə çalışması) geri qalanlar 13-cü boyun varlığını qəbul edənlərin çıxışları dinlənildi. Bu mübahisələr ikinci hissəni heç olmasa az da olsa Dədə Qorqud məsələlərinə yönəlmiş oldu. Kimin doğru, kimin yanlış söylədiyi bir ayrı məsələdir, ancaq heç olmasa 3-cü nüsxə məsələsinə aydınlıq gətirildi, heç olmasa Dədə Qorqudla, Oğuznamələrlə bağlı sözlər deyildi, ciddi şeylər danışıldı, xatirə danışılmadı, bunlar önəmli idi.

Bu qədər qeyri-ciddi şəkildə məsələyə yanaşmaq və bunu elmi problematikaya çevirməyin özü nə qədər doğrudur. 13-cü boy məsələsi ki var, bu uzun müddətdir həm Azərbaycan, həm də Türkiyə alimlərinin, xüsusən də Azərbaycan alimlərinin ən çox, necə deyirlər arzusunda olduğu, niyyətində olduqları bir məsələyə çevrilmişdir. Hər kəs əlinə küllüng alıb yerdənmi, hardansa sərvət axtaran kimi bu 13-cü boyu axtarır. 13-cü boyu belə bir axtarıyla üzə çıxarıb və nəhayət, bunu 8-10 ay bundan öncə təsadüf şəklində tapdıqlarına çox sevinirlər. Tapılan 61 səhifəlik bu mətnin başdan 2-3 səhifəsi düşdüyündən,

əlyazmanın adının nə olduğunu, kim tərəfindən, hansı məqsədlə yazıldığını bilmirik. Ancaq hər halda bu əlyazma XVIII yüzilə aid edilib, bunu onun üzərində işləyən mütəxəssislər də təsdiq etdilər, mən də bu fikirdəyəm ki, əlyazma XVIII yüzilə aiddir. Qacar sarayında yazılmışdır və 61 səhifənin böyük bir hissəsi əsasən, Dədə Qorqudun hikmətli sözlərinə həsr olunmuşdur.

Hikmətli sözlər Dresden Kraliyat Kitabxanasında saxlanılan və bir zamanlar Heinrich Friedrich Von Diezin (1751-1817) 1811 və 1815-ci illərdə “Das Buch von Reden, welche als Sprüche der Väter unterm Namen, Buch des Oghuz, bekannt sind” adlı iki yazısında¹ cəmi 400 ədədini çap etdirdiyi Oğuz atalar sözünə bənzəyir. Əlyazmadakı Qorqud deyimlərinin bir çox yerləri eyni şəkildə həm Kitab-ı Dədə Qorqudun, həm də Oğuz atalar sözünün hikmətli deyimlərinin eynidir. Təbii ki, bunların hamısını bu günkü mənada atalar sözü adlandırmaq mümkün olmasa da, ən azından bu paremioloji vahidlərin aşağı-yuxarı 600-700 il Oğuz toplumunda var olduğunu deməyə əsas verir. Günbəz və ya Türkmənsəhra əlyazmasında da sırf janr baxımından atalar sözünə bənzəməyən çox sayda deyimlər, hikmətli kəlamlar, aforizmlər, öyüdlər, alqışlar vardır.

Əlyazmada Salur Qazanın Araz çayını və Qars qalasını almasından da danışılır və yalnız bundan sonra Qazanın yeddibaşlı əjdərhani öldürməsi mətninə keçilir. Hətta sırf bu məsələyə görə, əlyazmada 2 boy vardır deyənlər də var, əlyazmada yalnız bir boy vardır, birinci mətn isə sadəcə Qazanın tərifinə həsr edilmişdir, Qazanın etiketidir şəklində başqa bir yorum verənlər də var. Bu onu göstərir ki, hələ bizim beynimizdə, şüurumuzda Dədə Qorqud boylarının nə olduğu tamamilə aydınlaşmamışdır. Aydınlaşmadığı üçündür ki, xüsusən, əlyazma ilə məşğul olan alimlər, bunların da çoxunu Türkiyədən gələn təqaüdcü alimlər (yalnız biri təqaüdcü deyildi) təşkil edirdi, 13-cü boy məsələsinə münasibət bildirdilər. Türkiyədə 67 yaşdan sonra ümumiyyətlə, dövlət müəssisəsində işləmək qəti şəkildə qadağandır. Orası Azərbaycan deyil ki, 80-90 yaşını haqlasa da, işə hələ də akademik ünvanı ilə gedib gəlsinlər. Burada hansı siyasi məsələyə və ya hansı bir özəlliyinə görə (təbii ki, elmdəki kəşflərinə, akademik səviyyəsinə görə deyil) akademik seçilənləri nəzərdə tuturam. Və bunların çoxu əsə-əsə də olsa, elmlə məşğul olmasalar da həm universitetlərdə, həm də Akademiyada işləyirlər.

Türkiyəli təqaüdcü alimlərin bəziləri gəlib Azərbaycanda bu kollokviumda iştirak edənlərdir. Onlar əlyazmanı yaxşı bilirlər, ancaq dastan mənasında işlədilən boy terminini bir kənara qoyub, daha çox əlyazmaya dayanaraq mətnin qrafik məsələləri ilə işi bitmiş hesab edirlər. Məsələn, onların əsas müzakirə predmeti bura qırmızı xətt qoyulubdu demək ki, bu mətn o birindən ayrılıb, burada da bir qırmızı xətt var, demək ki, bu da bundan ayrılıb, onda əlyazmada toplam üç mətn var. O birinə görə əlyazmada iki mətn üzərində başlıq vardır, üçüncüsündə yoxdur, demək ki, bu elə ikincidən sonrakı mətn adlanır. Üçüncü ondan qırmızı mürəkkəblə ayrılırsa belə başlıq yazılmamışdır, əlyazmada filan söz belə yazılmışdır, morfoloji xüsusiyyətləri belədir və s. kimi vacib olsa da məsələyə az dəxli olan, problemlərlə kollokviumu məşğul etdilər. Hətta iş o yerə çatdı ki, kollokviumdan sonra da bu təqaüdcü alimlər Dədə Qorqud dastanları, Oğuznamə mətnləri üzərində tədqiqat aparan Azərbaycanlı elm adamlarını bir yerə yığıb tələbəyə dərs keçən kimi dərs keçdilər.

Ancaq nə qədər Azərbaycanlı alimi zəif də olsa, nə qədər Dədə Qorqudu az da bilsə, Oğuznamənin mahiyyətini anlamasa da, şifahi və sözlü mətni bir-birindən tam şəkildə ayıra

¹ Heinrich Friedrich Von Diez (1811). Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften. Berlin, s.157-205; Heinrich Friedrich Von Diez (1815). Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften. Berlin, s.288-331

bilməsə də, o, keçilən bu dərsdən bir şey öyrənmədi, öyrənməsi də mümkün deyildi. Yəni məsələləri bu qədər bəsit şəkildə ortaya qoymaq və bunu da bizim elm aləminə yutdurmaq nə deməkdi, nə deməkdi bu? Məncə bu qədər kompleksə girməyimizə, hər işimiz keçəni qonaq adı ilə başa keçirməyə, hər böyüyə abi deməyə əsaslı bir səbəb yoxdur. Ancaq nə etmək olar sovetlərin qurulmasında fəal iştirak edən və öz ağalarını satan muzdlular, onların muzdlu psixologiyası Azərbaycan türklərinin mənəvi tarixində sağlması çətin və uzun sürəcək bir yara açmışdır. Xalq bunu dərin mənalı “Ev buzovundan öküz olmaz” şəklində ata sözü ilə ifadə etmişdir. Biz də deyirik “Özgə evində koxalıq eləməzlər”.

3) Boy=dəstan ekvivalenti və ya mətnin strukturu baxımından bir daha janr məsələsi. Məsələnin mahiyyəti Oğuzların qəhrəmanlığı haqqında ozanların söylədiyi hekayəyə nə ad vermələrindədir. Ozanlar bu epik təhkiyə formasına “boy” deyiblər. Boy bir janr olaraq nədir sualına cavab verməklə bir çox məsələyə aydınlıq gətirmək mümkündür. O baxımdan mən bu məsələyə bağlı bir neçə kəlmə demək istəyirəm. Bunlardan ən əsası və birincisi, folklorda əgər bir janr anlayışı varsa və ya folklor mətnləri ayrı-ayrı janrlardan ibarətdirsə ki, ibarətdir, bundan kənarda folkloru öyrənmək hardasa qeyri-mümkün olar, hardasa mətnləri bir-birindən seçmək imkanımız olmaz, o zaman biz yazılı ədəbiyyatın janr anlayışını, növ anlayışını məcburi şəkildə folklorla, şifahi formada söylənən mətnə də gətirməliyik.

Janrın yaranması, transformasiyası (nağılın dastana, məsələn atalar sözlünə, rəvayətin əfsanəyə çevrilməsi), onların qarşılıqlı əlaqəsi, ədəbi prosesdə janrın yerinin müəyyən edilməsi, janrların klassifikasiyası, səciyyəvi cəhətləri, poetikası, forma və məzmununun əlaqə və vəhdəti kimi məsələlər bütün zamanlarda folklorçuların qarşısında bir problem olaraq qalmışdır. Nağıl, dəstan, əfsanə, mahnı, lətifə, meydan tamaşası, alqış və qarğışlar, verbal və virtual folklor anlayışı dinləyicidə (həm də oxucuda) bilinən bir istilahın ilkin assosiasiyaları haqqında məlumat yaradır. Söyləyicinin bu janrlar adı altında nəyi söyləyəcəyi isə bilinməyəndir. Məsələn, aşıq nağıl adı altında məhəbbət dastanı, söyləyici gül-məcə adı altında lətifə, oxşama adı altında ağı deyirsə, nağıl adı altında yaxın keçmişdə olmuş şifahi tarix danışsasa bu terminlə istilahın tərs münasibətidir. Qısacası, “janr ədəbi əsərlərinin fərdi mövcudluq formasıdır. Burada fərdi yaradıcılıqda istedadın səviyyəsi də mühim rol oynayır”¹.

Belə olduqda bizim qarşımızda duran ən əsas məsələlərdən biri Oğuznamə mətnlərini söyləyən, xüsusən poetik anlamda, ozanların yaratdıqları bu növə və ya janra nə deyildiyini öyrənməkdir. Yuxarıda da xatırlandığı kimi, ozanlar bu mətnlərə “boy” deyiblər, Dədə Qorqud Oğuznamələrində sıx-sıx keçən “boy boylama, soy soylama” ifadəsi dəstan anlatma, öyüd-nəsihət vermə, ataların, alp-ərənlərin başlarından keçənləri poetikləşdirərək xatırlatma mənasındadır. “Boy boylama” məhz birinci anlamda, yəni qəhrəmanlar haqqında söylənən dəstan deməkdir. Burada boy mətnidir, adresant ozan və ya bəxşidir, adresat da dinləyicilərdir. Ancaq adresant və adresat donuq istilahlar deyildir, çünki mətnin qurulmasında hər iki tərəf iştirak edir: bir anlığa adresant adresata, adresat da adresanta çevrilə bilər.

Ozanın bəlli bir icra ortamında söylədiyi mətn həm özü, həm də dinləyicilər tərəfindən eyni şəkildə, ataların şanlı qəhrəmanlığı kimi qəbul edilir. Yəni boyun parçaları, ayrı-ayrı hissələri məzmun və strukturuna görə bir-biri ilə kommunikativ əlaqədədir. Əks-təqdirdə mətn söz, ifadə və cümlələr yığınınından başqa bir anlam ifadə etməz. O halda “boy”

¹ Теория литературы. Роды и жанры литературы. Кн. 2. Москва: Наука, 1964, с.25; Геннадий Николаевич Поспелов. Теория литературы. Москва: Высшая школа, 1978, с.231

kəliməsinin Oğuzcadakı qəbilə, tayfa, xalq anlamını bir tərəfə qoyuruq. “Boy” Dədə Qorqud Oğuznamələrində bir janr kimi bugünkü dastan, qəhrəmanlıq dastanı mənasında işlədilən termindir. İstilah olaraq təbii ki, “boy” sözünün bir-birindən fərqli məna tutumları vardır. O anlamda mən istilahi baxımdan boyun tamamilə qəhrəmanlıq dastanını ehtiva etdiyini demirəm. Ancaq bu, bir janrdırsa və oğuzlar özlərinin qəhrəmanlıq hekayətlərinə, təhkiyə olunan, yəni söylənən mətnə boy deyiblərsə biz də bunu belə qəbul etməliyik.

O halda geriye nəzəri cəhətdən boy nədir sualına cavab vermək qalır. İlk öncə bizim boyun strukturunu, tema və remasını, yəni mətnin yaranmasında mühüm rol oynayan məlumat xarakterli olanın ortaya çıxmasını, hər bir mətnin tema və rema hissəsinin konkret kommunikativ tapşırıqla müəyyənlişməsini, koqnitiv anlamını (milli şüurun izlərini) bilməmiş lazımdır, bu çox vacib məsələdir, çünki belə olmasa hər ağına gələn tapdığı mətni 13-cü və ya neçənci boy adlandırma bilər. Nəzərə alsaq ki, mətnin koqnitiv anlamı, əslində insanın ətrafdakı gerçəklik haqqında əldə etdiyi biliklərin dəyişməsini öyrənməkdir. XX əsrin 70-ci illərində intensiv şəkildə inkişaf etməyə başlayan bu elm bu gün bir insanın dil hadisələri, düşüncə və praktiki fəaliyyəti ilə əlaqəli dil araşdırmalarının tərkib hissəsi olsa da onun məqsədi insan dilinə, davranışına və düşüncəsinə görə zehni prosesdə baş verən nümunələri təqdim etməkdir. Çünki koqnitiv elm (Latınca *cognitio* “idrak”) idrak nəzəriyyəsi, idrak psixologiyası, neyrofiziologiya, koqnitiv dilçilik, verbal olmayan rabitə və süni intellekt nəzəriyyəsinə birləşdirən bir fənlərarası elm sahəsidir. O halda koqnitiv baxımdan boy (dastan), Oğuz təfəkkürünün estetik-informativ göstəricisi, dünyanı idrak etmə formasıdır.

Belə olduqda ilk öncə janrın sabit və ötürü/keçici əlamətlərini müəyyənlişdirmək də vacib məsələdir. Sabit elementlər tarixən təkrar olunan əlamətlərin məcmusudur. Yəni əsas problemlərdən biri boyun daxili quruluşunun, xüsusən ümumi və özəl, keçmiş və yeni elementlərin nisbəti aspektində müəyyənlişdirilməsidir. Boyun idrak edilmə aparatında yeni məlumatların yaranması və qavranılması, mövcud olan əsas informasiyanın təməlinə dayanan anlayışın qavranılmasıdır. Boy dedikdə qəhrəmanlıq hekayəsinin üçüncü şəxs tərəfindən nəqli keçmiş zamanın hekayəsi formasında ekspozisiyadan, yüksələn xətlə düşünə, oradan kuliminasiyaya, sonra düşünün açılmasına və sonluğa qədər, yəni Dədə Qorqudun gəlib boyu filankəsə həsr etməsi və yum verməsi ilə davam edir. Burada epik klişələr, paralelizmlər, başlanğıç və sonluq formulları da mühüm rol oynayır. Sabit əlamətlər digər janrlarda da eynidir. Bu əlamətlər müxtəlif mətnlərdə eyni olarsa o zaman boy üçün spesifik olan nəsr nəzm əvəzlənməsinə, boylar üçün xarakterik olan klişələrə də baxmaq lazımdır. Əslində nəzəri cəhətdən dediklərimizin hamısına Dədə Qorqud dastanlarından nümunələr gətirmək mümkündür, ancaq boy haqqındakı deyilənlər təsəvvürü geniş olanlar, nəzəri hazırlığı kifayət qədər olanlar üçün olduğundan nümunə verməyə ehtiyac görmürəm.

Bir də məsələ, deyək ki, nəyə görə yeni tapılan və üçüncü nüsxə adlandırılan, təbii ki, bu da yanlış bir ifadədir, əlyazmada verilən “Qazanın yeddibaşlı əjdərhani öldürməsi”ni bir çoxları boy adlandırır, bəziləri isə onun boy olmadığını deyirlər. Bu ondan irəli gəlir ki, biz boyun strukturunu, icra ortamını, funksiyasını, tema və remasını, sabit və ikinci dərəcəli elementlərini bilmirik. Qısacası, boyu digər janrlardan seçən, fərqləndirən əsas cəhətlərin nə olduğunu bilmirik, bunu bilməmiş lazımdır. Belə olmasa, məsələn, elə Qazanın haqqında deyilən başqa bir qəhrəmanlıq öyküsü və ya Oğuznaməyə bənzər bir mətn varsa, o zaman nəyə görə biz deyək ki, tapılan bu əlyazmanı 13-cü boy adlandırırıq, ancaq sadəcə Qazanın özü ilə bağlı “Qazan və İtəmcək”, “İgdir”, “Təkə Muhəmməd” adlı Türkmən baxşılarının yazıya alınmış hekayətləri boy adlandırmırıq. Bu, ozan baxşı söyləyici tipinə görədir, buna görədirsə yanlışdır, çünki janr söyləyicinin kimliyinə

görə deyil, funksiyasına, məzmununa, strukturuna görə təyin edilir. Yox bu, Dədə Qorqud dastanlarının harada yazılmasına görədirsə, o halda başqa bir problem ortaya çıxır. Dresden və Vatikan Nüsxələri Azərbaycan və Qars-Çinçavat bölgəsində yazıya keçirilmişdir və dil özəlliyi Azərbaycan və qismən də Türkiyə Türkcələrini əks etdirir. Türkmən Oğuznamələri isə Türkmənistandan və türkməncə yazıya alınmışdır. Bu janrı təyin etməkdə əsasdırımı, təbii ki, deyil. Bir sözlə, “janrın təyinedici özəlliklərinin başında mövzu, funksiya, şəkil, mətnin icra olunduğu ortam və s. gəlir. Bundan başqa janr söyləyicinin problemlərini, dinləyicilərin də qavramalarını təyin edən əsas kateqoriyadır. Qısaca söyləmək gərəkirsə, janr söyləyənlə dinləyən, göstərənə seyr edən arasındakı müqavilədir”¹. O zaman mətni ozanınmı, baxşınınmı, aşığınınmı söylədiyi əhəmiyyətli olmadığı kimi, hansı yerdə söyləndiyi də janr baxımından anlamsızdır. Təbii ki, tarixən “boy” adlandırılan epik qəhrəmanlıq dastanlarını ozanlar söyləmiş, oğuzlar da dinləmişlər ki, indi dəyişən konjunkturdə onu baxşılar söyləyir, türkmənlər də dinləyirlər.

Qazanın Məkkə ziyarətinə getmək istədiyi zaman başından keçənlər də ayrıca bir boydur. Burada mətnin qapalı tərəfi ilə açıq tərəfi arasındakı münasibət sehr işarəsi ilə müəyyənləşsə də, yenə də bu bir qəhrəmanlıq nəğməsidir. Bunun kimi Qazanla bağlı olan “Oğuzların bir-biri ilə çəkişməsi” adlı boy da vardır, burada qəhrəmanlıq yox, Qazanın el ağsaqqalı olduğu məsələsi önə çəkilmişdir. Biz bunu/bunları boy adlandırırıq, hətta bu mətnlər son dövrlərdə, həm də Türkmənistanda yazıya alınsa da, dili türkməncə olsa da. Bunların baxşılardan yazıya alınma tarixi də məlumdur. Toplayıb yazıya keçirənlər Ata Rahmanov və Nurmurat Esenmuratovdur. Ancaq sonradan Məti Köseyev bunların üzərində işləyərək onları əfsanə, rəvayət şəklində çap etdirmək istəsə də buna nail ola bilməmişdir. Burada söhbət süni şəkildə mətn üzərində əməliyyat aparılmasından və janrın dəyişdirilməsindən gedirsə o halda adları çəkilən və çəkilməyən Oğuznamələr boy deyildir.

1951-ci ildə Dədə Qorqudun yasaqlanması və M.Köseyevin, B.Qarriyevin, O.Abdalovun, A.Rahmanovun və digərlərinin həbs edilməsi ilə bu iş 90-cı illərə qədər asqıya alınmışdır. Dədə Qorqud Azərbaycanda qadağan edildiyi kimi, Türkmənistanda da qadağan edilmişdir. Bizdə qadağan dörd beş il çəkdisə, onlarda qadağan 1988-1989-cu illərə qədər sürdü və bununla bağlı yuxarıda da dediyimiz kimi bir neçə elm adamı həbs olundu. 1951-ci ilin 28-29 dekabrında Türkmənistan Kommunist Partiyasının iclasında Dədə Qorqud yasaqlandı. Milliyyətçilik fikirlərinə, xalqı qızıışdırdığına və Qorqud Ata kitabını nəşr etdiyinə görə məhkəmə Abdalova və Köseyevə öncə ölüm hökmü verdi, daha sonra hökmü 25 illik həbs cəzası ilə dəyişdirdi. Ancaq M.Köseyev qısa bir zaman sonra, 1956-cı ildə azadlığa buraxıldı². Başqa bir məlumata görə, Məti Köseyev 1955-ci ilin sonlarında həbsdən azad edildi. Dastanın üzərindəki yasaq isə 38 il sonra, yəni 1989-cu ildə qaldırıldı³.

M.Köseyevin Dədə Qorqud araşdırmalarına bu qədər çox önəm verməsinin bir səbəbi də mənəcə A.N.Samoyloviçin XX yüzilin başlarında (1905-1909) Türkmən ədəbiyyatını Qorqud Ata ilə və ya Dədə Qorqud Kitabı ilə başlatmaq istəməsinin məntiqi davamıdır. Türkmənistanda xalq ədəbiyyatını sistemli şəkildə toplama işi 1920-ci illərdən Rus elm adamlarının rəhbərliyində başlatılmış, daha sonralar estafeti Türkmən araşdırmaçılar 1951-ci ilə kimi davam etdirmişlərdir. Annaqurban Aşırovun verdiyi məlumatlara görə Qorqud Ata qəhrəmanları ilə bağlı əfsanə, dastan və nağılları A.Rahmanov “Makov”, “Bamsım Birek”, “İgdir” boylarını 1940-1950-ci illərdə Kalinin (indiki Boldumsaz) rayonunda yaşayan 89 yaşlı

¹ Füzuli Bayat. Folklor haqqında yazılar (Nəzəri məsələlər). Bakı: Elm və təhsil, 2010, s.166

² İhsan Kalenderoğlu. Sovyet Dönemi Türkmən Folkloru: Sovyetlər Birliyi Döneminde Türkmənistan'da Folklor Politikaları və Çalışmaları (1917-1954), Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, 2011, s. 23

³ Sadık Tural. Tarihden Akan duyarlık. Ankara: AKM yayınları, 1998, s. 19, 24-25

baxşı Gurbangılıç Çakanoğlundan; “İza Berilediren Nesilsiz”, “Yekegöz”, “Salır” adlı boyları 59 yaşlı Cumamırat Orazoğlundan; “Gorkudun Gabrı Gazılığı” adlı əhvalatları yenə eyni bölgədə yaşayan Orazmet Metcumadan yazıya almışdır. Eyni ilə N.Esenmuratov da bu illərdə “Tekemuhammet”, “Salır Gazan və İtəmcək” hekayəsini toplamışdır. Bununla yanaşı 1940-cı ildə Murgapdan Akca Xudaynazardan, 1947-ci ildə də Vekilbazardan Xoşalı Baymuhammetdən Salur Qazanla bağlı müxtəlif əfsanələr də yazıya alınmışdır¹. Toplanıb yazıya keçirilən bütün bu materialları M.Köseyev bir kitabda cəmləyib nəşr etdirmək istəmişsə də, məlum hadisələr səbəbindən həbs edilmiş, kitab yalnız 1990-cı ildə çapdan çıxmışdır.

Bu, təbii ki, bir ayrı məsələdir. Bu məsələni bir tərəfə qoymuş olsaq o zaman işin 13-cü boyla bitmədiyini görürük. Həm də aşağıda sıralayacağım boylar şeir-nəsr əvəzlənməsi və Dədə Qorqudun bütün Oğuznamələrin sonunda xeyir-dua verməsi ilə tamamlanır. Bunlar Dresden və Vatikan Nüsxələrində olmayan Oğuznamələrdir, bir az əfsanəvari dastanlardır. Bu dastanların çoxunu Ata Rahmanov toplamışdır. Əslində Qorqud Ata və Koroğlu ilə bağlı dastan, əfsanə və hekayələri toplamaq üçün 1940-cı illərə qədər Türkmənistan Əlyazmalar İnstitutunun göstərişi ilə ölkənin müxtəlif yerlərinə mütəxəssislər ezamiyyəyə göndərilmişdir. Toplanan çöl materiallarına əsasən, 1940-cı ildə bu iki abidə Əhmət Axundov Gürgenli, Məti Köseyev və Baymuhammet Qarriyev tərəfindən araşdırılmağa başlanmışdır. M.Köseyev 1945-ci ildə Dədə Qorqudun on boyunun xalq variantını “Sovet ədəbiyyatı” jurnalında nəşr etdirdi. İkinci dəfə 1950-ci ildə əsəri kitab şəklində çap etdirmək üçün hazırladı, buraya Dresden Nüsxəsindəki boylarla birlikdə A.Rahmanovun topladığı 8 və N.Esenmuratovun yazıya aldığı 2 əfsanəni də əlavə etdi. Təbii ki, bundan sonra qadağalar və həbslər başladı². Hazırlanan kitab nəşriyyatdan toplatıldı. Nəhayət, aradan keçən 40 ildən sonra, yəni müstəqillikdən sonra 1990-cı ildə M.Köseyev “Qorkut Ata” adlı kitabını nəşr etdirə bildi³. Köseyevin verdiyi məlumatlara görə A.Rahmanov xalq arasından 16 boy toplayıb yazıya keçirmişdir. Ancaq bəzi təsbitlərə görə A.Rahmanovun topladığı boy sayısı 12-dir. Bunlar: “İza berlediren nesilsiz” (Təhqir edilən övladsız), “Törelı Beg” (Kan Turalı), “İgdir”, “İmra”, “Salır”, “Dışoğuzların gevər xanlığına qarşı köreşi” (Dışoğuzları kafir xanına qarşı savaşı), “Oğuzların melallaşmaqı” (Oğuzların çəkişməsi), “Bamsım Birək”, “Makav” (Dəli), “Yekəgöz” (Təpəgöz), “Qorkutun gabrı kazılığı-1” (Qorqudun qəbri qazıldı), “Qorkutun gabrı kazılığı-2” ibarətdir. Ata Rahmanov bunları 1950-ci illərdə hardan, kimdən topladığı haqqında məlumatla birlikdə arxivə vermişdir. Buraya M.Köseyevin nəşr etdirdiyi 4 boyu da əlavə etsək o zaman 16 boy olur.

Boyların bəzilərinin əfsanə variantını A.Rahmanov özü, bəzilərinə də M.Köseyev yenicən tərtib etmişdir. Bir sözlə, boylar toplandığı kimi də yazıya alınmamışdır. Ortaya folklor mətni deyil, fakelər mətni çıxmışdır. Burada çox vacib bir məsələni də deməkdə yarar vardır. Şifahi mədəniyyətin özünəməxsus qanunlarından biri də heç bir mətnin 500-600 il dəyişmədən, hətta az və ya çox dəyişsə də icra ortamında qala bilməməsidir. A.Rahmanovun topladıqları və M.Köseyevin nəşrə hazırladığı Dədə Qorqud boylarından 12-si Dresden Nüsxəsinin çox yaxın variantıdır. Bu isə belə bir təəssürat formalaşdırır ki, Dresden Nüsxəsinə baxşılara verib əzbərlətməmiş, sonra da yazıya almışlar. Dresden Nüsxəsinin məlum boylarının Türkmən variantının yalnız şeirləri orijinaldır. Ona görə də orijinal boylar xaric, digər boylara və boyların əfsanə, nağıl variantlarına çox ehtiyatla yanaşmaq lazımdır.

¹ Annagurban Aşırov. Kitabı Dedem Gorkut, Aşgabat, Türkmen Dövlət Neşiriyatı Gulluğu, 2015, s. 236, 244

² Qorkut Ata. Türkmen Halk Nüshası. Hazırlayanlar: T.Saddık, A.Nurmemmet. Ankara, 1999, s.XVII

³ Qorkut Ata. Gadimi Türkmen Eposu. Hazırlayan: M.Köseyev Aşgabat: Türkmenistan Neşiriyatı, 1990; təkrar nəşr Qorkut Ata. Gadimi Türkmen Eposu. Hazırlayan: M.Köseyev Aşgabat: Türkmenistan Neşiriyatı, 1994

Yenidən mətn-boy münasibətinə qayıtmış olursaq ilk öncə demək lazımdır ki, bədii mətnin semantikasına haqqında təsəvvür son dövrlərdə prinsipial şəkildə dəyişmişdir. Bu dəyişiklik daha çox sabit elementləri ilə seçilən folklor mətnlərinə də aiddir. O halda mətn “nitq aktının bir növü kimi ikiölçülü struktura, yəni müəllif (adresant) və dinləyici (adresat) arasında olan kommunikasiya aktı”na malikdir¹. Hər bir mətn bəlli bir izahə möhtacdır. Başqa bir ifadəylə, söyləyici düşüncəsində olan janr anlayışını icra prosesində daha da möhkəmləndirir və onu dinləyicilərə təqdim edir. Folklor mətnlərinin yaranmasında söyləyici və dinləyicinin mühüm rolu təbii ki, anlamağın başlıca elementidir. “Hər bir folklor mətni söyləyənlə dinləyən, keçmişlə gələcək arasında bir vasitədir. Söyləyici demək istədiklərini mətn vasitəsi ilə auditoriyaya çatdırır. ...dinləyici də mətnin yenidən qurulmasında və ya ona yeni motivlərin əlavə edilməsində söyləyiciyə köməklik edir”².

Dədə Qorqud boyları milli bir dünyagörüşü formalaşdırıb möhkəmlətmək üçün bir vasitədir. Boyların məzmunu, bilgi yükü ilə milli psixologiya, milli xarakter, milli düşüncə və bədii yaradıcılığın xüsusiyyətləri, hər bir fərdin təfəkkürünün bu günü və keçmişi ilə bənzərsizlik yaratdığı aşkarlanır. Digər tərəfdən məndəki dil strukturları, mülahizələr, iddialar, əmrlər, üzrxahlıqlar və s. kimi anlayışlar mətni qəbul edənə birbaşa deyil, dolayısı ilə təsir edir və onun dərk etmə qabiliyyətinə görə müəyənləşir. Burada dinləyicinin şəxsi keyfiyyətləri önə çıxır. Çünki “mətn donuq (yəni tənbel) bir mexanizmdir və mətni qəbul edən (oxuyan və ya dinləyən) onu öz düşüncə qabiliyyəti, təxəyyülü və nəhayət, yaradıcı imkanları sayəsində özü üçün yenidən kəşf etmiş olur”³. Türkmən folklorçuları janrın bu nəzəri postulatlarını diqqətə almayaraq onu süniləşdirməklə, söyləyici-dinləyici, mətn-informasiya münasibətlərini pozmuşlar.

Hətta M.Köseyev daha öncə, 1945-1946-cı illərdə Kitab-ı Dədə Qorqudun Dresden Nüsxəsini Sovet Ədəbiyyatı jurnalında çap etdirəndə də süniləşdirməyə getmişdir. Belə ki, o, boyların adlarını türkmənləşdirdiyi kimi, məzmununda da qısaltmalar, artırmaqlar etmiş, mətnin üzərində sərbəst şəkildə işləmişdir. Bu, o dövrün folklor materiallarının toplanması, nəşri məsələlərində bütün Sovetlər İttifaqında yol verilən ən böyük saxtakarlıq idi.

4) Elmi dövriyyədə olmayan Dədə Qorqud boyları. Toplayıcı, tərtibçi və araşdırmaçı Ata Rahmanovun Dədə Qorqudun yeni və xalq arasında variant kimi qəbul edilən boyları haqqında 1994-cü ildə verdiyi sıralamaya görə, 16 boydan 12-si Dresden Nüsxəsində olan boyların az və ya çox dərəcədə dəyişmiş variantıdır. 4 boy isə tamamilə yenidir. Bunlar “İğdir”, “Oğuzların melallaşması”, “Dışoğuzların gevər xanlığına qarşı köreşi”, “Qorkutun kabrı kazılığı”dan ibarətdir⁴. A.Rahmanov bunları müxtəlif illərdə, əsasən də 1950-ci ildə toplamışdır. Ancaq onun bəzi boyları 1943-cü ildən əvvəl topladığını, 1943-cü ildə vəfat edən Cumamurat Orazoğlundan “Makav” (Dəli), “Oğuzların melallaşması” (Oğuzların çəkişməsi), “Bamsım Birək” boylarını yazıya alması da sübut edir. Çünki adı keçən baxşı 1943-cü ildə artıq həyatda yox idi. Nəhayət o, topladığı boylardan bir neçəsini 1951-ci ildə nəşrə hazırlasa da son anda bu boylar hökumət tərəfindən toplatılmış, A.Rahmanov özü isə Qazağıstanın Dörtgöl şəhərinə sürgün edilmişdir. Bir neçə ildən sonra əhv edilmiş və Daşovuzda geri dönüb Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitu-

¹ Г.Г.Молчанова. Семантика художественного текста: имплицитные аспекты коммуникации, Ташкент, 1988, с. 11

² Füzuli Bayat. Folklor dərsləri, Bakı: Elm və təhsil, 2012, s.41

³ Вах. İtalyan tənqidçisi, semiotiki Umberto Eco-nun əsəri. Умберто Эко. Роль читателя. Исследования по семиотике текста. Перевод С.Серебряного. Санкт-Петербург: Симпозиум, 2007

⁴ Melek Erdem. “Dede Korkut Destanlarının Türkmen Varyantının Yazma Nüshalarla İlişkisi Üzerine”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 2, sayı 4, Aralık, 2005, s.161

tunda işə başlamışdır¹. Bundan sonra o, nə toplama işini davam etdirmiş, nə də yazmaqda olduğu dissertasiyasını tamamlamışdır.

Şübhə edənlərin şübhə yeri qalmaması üçün bir önəmli məsələni də demək lazımdır. A.Rahmanov Türkmən-Çovdur boylarının çoxunu 1958-ci ildə 97 yaşında ölən məşhur baxşı Qurbankılıç Çakanoğlundan yazıya almış, bu baxşı da boyları ustadları olan Baxşı Taç Ozan və Mulla Zuvdan eşitdiyini söyləmişdir. Baxşı Çakanoğlunun 1861-ci ildə anadan olduğunu qəbul etsək onun özünün ustadları kimi təqdim etdiyi baxşılardan Dədə Qorqud boylarını XIX yüzilin sonlarında öyrəndiyini təxmin etmək olar. A.Rahmanov 1967-ci ildə yazdığı bir məqalədə bu boyları başqa baxşılardan da dinlədiyini bildirmişdir². Beləliklə, bu uzun açıqlamadan sonra Dresden Nüsxəsindən fərqli A.Rahmanovun, N.Esenmuradovun topladıqları, qazax və Türkmənsəhra variantları və mənim Oğuznamə mətni içindən seçdiyim orijinal boyları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırdım:

A.Rahmanovun yazıya aldığı:

1. 1) “Qorqud Ata dastanı”,
2. 2) “İgdir”,
3. 3) “Dışoğuzları kafir xanına qarşı savaşı”,
4. 4) “Oğuzların çəkişməsi”,
5. 5) “Qorqudun qəbri qazıldı – 1”
6. 6) “Qorqudun qəbri qazıldı – 2”

N.Esenmuradovun yazıya aldığı:

7. 1) “Təkəmuhamməd”,
8. 2) “Salır Qazan və İtəmcək”

Qazax dastanı:

9. 1) “Qorqud jırı”

Günbət və ya Türkmənsəhra əlyazması:

10. 1) “Salır Qazanın yeddi başlı əjdərhani öldürməsi”

Və mənim dağınıq halda olan mətnlərin içindən çıxarıb ad verdiyim boylar:

11. 1) “Alkaevli bəyin qızı Xallı və Nər”,
12. 2) “Çapak bəyin oğluna ad vermə toyu”,
13. 3) “Utamış xanın zəfər toyu”,
14. 4) “Nəzər xanın hasat toyu”,
15. 5) “Artıq bəyin hasat toyu”,
16. 6) “Bükürü bəyin toyu”,
17. 7) “Yazır xan oğlunu evləndirir”,
18. 8) “Qonur bəy”,
19. 9) “Koroğlunun yuxusu və Qorqud Ata”,
20. 10) “Göklən xanın barışıq toyu”,
21. 11) “Çakan Kəmbəqalın oğlu”,
22. 12) “Batır Qocanın yaşlılıq toyu”,
23. 13) “Çovdurların üzrxahlıq toyu”,
24. 14) “İlk saç kəsmə toyu”,
25. 15) “Qüvvət bəy və Akca”,
26. 16) “Dana bəyin xan seçilməsi”,

¹ Melek Erdem, “Ata Rahmanov”, Kırım, 3/11, 1995, s.28-32

² Bax. Melek Erdem. “Dede Korkut Destanlarının Türkmən Varyantının Yazma Nüshalarla İlişkisi Üzerine”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 2, sayı 4, Aralık, s.160

- 27. 17) “Alqır bəyin xan olması”,
- 28. 18) “Qəmli xanın yeni doğan qızının şərəfinə verdiyi toy”,
- 29. 19) “Mergenin toyu”,
- 30. 20) “Bayandır xanın Toqta xanla savaşı”

Ancaq bu 30 mətnin içində boy və ya dastan strukturuna tam uyğun gəlməyənlər də vardır. Məsələn, Nurmurat Esenmuratov, topladıqlarını ya bilərəkdən qısa, əfsanə formasında yazıya keçirmiş, ya da söyləyici onları əfsanə kimi anlatmışdır. Günbət variantı da boydan daha çox əfsanə özəlliyi daşıyır. Bundan başqa Qazanla, Bay Böyrəklə, Təpəgözlə, Dəli Dumrulla, Qaraca Çobanla bağlı Anadoluda, Azərbaycanda, Türkmənistanda çox sayda hekayələr vardır ki, bunları Dədə Qorqud qəhrəmanları ilə bağlı əfsanə və nağıl adlandırmaq daha doğrudur. Təkcə Türkmənistanda Salur Qazanla bağlı 14 əfsanə, Anadoluda Bay Böyrəklə bağlı da 20-ə yaxın əfsanə və nağıl yazıya alınmışdır. Buraya Qorqud Ata ilə bağlı türkmənlərdən, qazaxlardan və qismən də qaraqalpaqlardan yazıya alınan 30-a yaxın əfsanəni də əlavə etsək mənzərə bildiyimizdən daha fərqli olacaqdır. Bunları hara qoyacağız, bunlara da boymu deyəcəyik. Əgər boy demiriksə, bunlara əfsanə və nağıl deyiriksə, o zaman niyə Türkmənsəhra və ya Günbət variantı adı ilə ortaya çıxan, XVIII yüzilə aid bu əlyazmada gedən o mətni boy adlandırırıq.

Hər halda “Salur Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürməsi” bizim əfsanə və ya dastanvari əfsanə dediyimiz Qorqud Atayla, Salur Qazanla, Bay Böyrəklə, Təpəgözlə, Dəli Dumrulla, Qaraca Çobanla bağlı yüzlərcə mətnlə eyni struktura sahibdir. Yuxarıdakı 30 Oğuznamə mətninin böyük əksəriyyəti Oğuz-Türkmən ənənəsinə uyğun olaraq şeirlə nəsrin bir-birini əvəzləməsi formasında ortaya çıxmışdır. Yalnız türkmənlərin “Qorqud Ata dastanı” və qazaxların “Qorqud jırı” tamamilə şeirdən ibarətdir. Bu 30 mətnin süjet xətti dastanvaridir. Bu tip dastançılıq ənənəsi Oğuz xalqlarının dastanlarının ən spesifik cəhətlərindən biridir. Qıpçaq-Karluk dastanları isə daha çox başdan sona qədər şeirlə söylənilir (qazaxların Qorqud jırı kimi). Məsələn “Manas” kimi möhtəşəm bir dastan şeirlə söylənilir, “Kovlandı Batır” da onun kimi, hətta Koroğlunun Qazax variantı belə başdan sona qədər şeirlə söylənilir. Eləcə də Yakut, Altay-Sayan türklərinin qəhrəmanlıq dastanları da başdan sona qədər şeirlə icra edilir.

O halda biz, Türkmənistandan toplananları niyə dastan hesab etmirik, əgər söhbət sadəcə daha çox qədim əlyazmalardan gedirsə, belə əlyazmalar da çoxdur, çünki IX-X yüzillərdən başlayaraq Oğuzlar haqqında yazan həm ərəb, həm fars, həm bizans, həm də digər millətlərin tarixçiləri Oğuznamə mətnlərini bu və ya digər şəkildə öz əsərlərinə daxil etmişlər. Yəni bəziləri tezisvari şəkildə, bəziləri bir az daha geniş, ancaq bir şey məlumdur ki, tarixçilər bu məlumatları şifahi yaddaşa, yəni şifahi tarixə əsaslanaraq əsərlərinə daxil etmişlər. Tarix yazarlarının böyük əksəriyyəti təbii ki, Oğuznamə şeirlərini verməmişlər. Çünki tərcümə zamanı həm bu şeirləri vermək mümkün deyildi, həm tarixçinin məqsədi bu deyildi. Məsələn, deyək ki, XI yüzildə yazıya keçirilmiş, müəllifi məlum olmayan “Mücmül ət-təvârix vəl kisas”, XII yüzildə yazılmış Zahirəddin Nişaburinin “Səlcuknamə”si, XV yüzildə Ravəndinin “Rahət-üs-sürur və ayət-üs-sürur” adlı əsərlərində Oğuznamə mətni var. Ənvərinin “Düsturnamə”sində Oğuznamə mətni var. Yazıçıoğlu Əlinin türkcə yazdığı “Təvârix-i Âl-i Səlcuk”, hətta Oğuznamə mətni adlanır. Salır Baba Qulahoğlu Xridarinin Oğuznamə adı ilə məlum və məşhur Oğuznaməsi şifahi auditoriyaya dayanaraq yazılmış bir kitabdır, burada bir deyiş, bir neçə Oğuznamə mətni var. Əbül Qazi Bahadır xan Xivəlinin “Şəcəreyi-türk” və “Şəcəreyi-tərakimə” adlı əsərləri Oğuznamədir. Farsca yazan Rəşidəddin, Hafiz Əbru, Hafiz Tanış Buxari, Mirxond və digərlərinin əsərlərində də Oğuznamə mətnləri var. Əbubəkr bin Abdullah bin Aybək əd-

Dəvadarinin "Dürərüt tican və təvârix-i gurərüz-zaman" adlı qısa tarix kitabında Oğuznamə mətni var. Var ki, var, bəs bunları hara qoyacağıq. Bunlara nə deyəcəyik, bunlara deyəcəyik Oğuznamə, ancaq boy yox, o birilərə deyəcəyik tarixi Oğuznaməmi. Xatırladım ki, Dədə Qorqud boylarının sonunda Qorqudun bu Oğuznamə filankəsin olsun cümləsindən anlaşılır ki, Oğuznamə ilə "boy" termini qəsd edilmişdir və Dresden və Vatikan Nüsxələrindəki filankəsin boyunu bəyan edər cümləsi bu oğuznamə filankəsin olsun cümləsi ilə ekvivalentdir. Tarixi əsərlərə də, ədəbi əsərlərə də Oğuznamə deyirik. Çünki Oğuznamə janrından, növündən asılı olmayaraq oğuzlar haqqındakı söylənən hər şeydir. Boy Oğuznamədir, hər Oğuznamə isə boy deyildir. Biz nə qədərki nəyə boy deyirik, onu aydınlaşdırmamışıq, bu məsələ qarışıq olaraq da qalacaqdır. Yuxarıda mən boyun nə olduğunu ən azından əsas tərəfləri ilə açıqladım. Buradan yola çıxaraq Dədə Qorqud boylarının (dastanlarının) nə qədər olduğu haqqında fikir yürütmək olar.

Qayıdaq əsas məsələyə. Mən hər hansı bir boyun məzmununu burada verməyəcəyəm. Ancaq bu boylardan həmcə kiçik olanlarından biri və mənim "Utamış xanın zəfər toyu" adlandırdığım boy belə başlayır:

"Bir gün İçoğuz il-ulusunun Şəhrisəbiz qalasında oturan Utamış xanın üzərinə onların qədim düşməni Toqta xan yürüş edir. Qalanın yaxınlığında böyük bir savaş olur. Bu savaşda Oğuz igidləri Toqta xanın qoşununu yerlə-yeksan edirlər. Düşməni məğlub etdikdən sonra bu münasibətlə İçoğuz xanı Utamış xan zəfər toyu vermək istəyir və Qorqud Atanın Çirçikdə, başqa bir toyda olduğunu eşidir, onu dəvət etmək üçün arxasınca qırx atlı göndərir. Qorqud Ata o vaxt Çapar bəyin oğluna ad vermə toyunda idi. Qırx atlı toyun bitişinə yaxın Çirçikə yetişirlər, Qorqudu alıb Şəhrisəbiz qalasına gətirirlər. Qorqud Atanı şəhərin kənarında böyük hörmətlə qarşılayırlar. Utamış xan Toqta xanla olan savaş və qazanılan zəfər barədə Qorqud Ataya məlumat verir.

Şəhrisəbizdə zəfər toyu başlayır; igidlər at çapır, gürəş tutur, ox atır, nər, qoç, xoruz döyüşdürür, yeyib-içir, əylənirlər. Axşam olanda da Qorqud Ata söz söyləyib, boy boylayır, savaşda igidlətin başlarından keçənləri danışır, igidlik göstərən batırların adlarını çəkir, onlara alqış edir. Sonra dastana başlayır və üç gün, üç gecə dastan söyləyir, el-ulus da onun yanından ayrılmır, Qorqud Atanın söylədiyi dastanı dinləyirlər. Üçüncü günün tamamında Qorqud Ata öyüd-nəsihət verib belə deyir:

*Yurda düşmən gəlməsin
İgid armanlı ölməsin
Qaldırmayın sıra namus
Oğul olsan savaşçı ol
Uz qılıcın çalqıl onqa
Qüvvət gələr onda sənqə
Düşmən əhlini yox eylən
Dad eyləsin düşmən səndən
Nəsihəti alın məndən
Budur sizə mənim sözüüm
Sizlər sıra baxsın gözüüm.*

*Qorqud Atanın bu öyüd-nəsihətindən sonra toy başa çatır, toya gələnlər Qorqud Ata ilə görüşüb, halallaşib evli evinə getməyə başlayır"*¹.

¹ Qorkut Ata. Türkmen Halk Nüshası. Hazırlayanlar S.Tural, A.Nurmemmed, Ankara: Türkmenbaşı adındaki Türkmenistan Milli Kolyazmalar Enstitüsü, 1999, s.429-430

Bu kiçik mətn, kiçik bir boy özəlliği daşıyır. Ancaq türkmənlərin şifahi yaddaşında qalan və 1950-ci illərdə toplanıb yazıya keçirilən boyların məzmunu olduqca rəngarəngdir. Oxucuların aydın təsəvvürə malik olmaları üçün bu yazıda Salur Qazanla bağlı Aşqabatda “Yaşlıq, No.1, 1989” jurnalında nəşr olunan mətni olduğu kimi, həm də türkməncə vermək istəyirəm:

QOZLARINQ MELALLAŞMAKI

Kimden xəbar al. Türküstan il-ulusından al. Türküstanda oturdıran Oğuz il-ulusı kovçum-kovçum, taypa-taypa, tire-tire, uruq-uruq bolup yaşadırlar. Olarınq hemesinə ulı ilin xanı Bayandır Xan xanlık etedirti. Bul zamatda Oğuzlarınq arasında saz çalandıran, nama, dessan aytadıran, dessan aytmaqda yakasını tanıtan akıdar, nesixatçı, dım ab-raylı Qorkut Ata diyəqen bir uluq kişi yaşadırtı. Bul kişi dayıma kiminq toylı, oturlışığı, qürüinq-yaranı bolsa şonqa baradırtı. Onı şonqa çakıradırtılar. Ol-ta şonqa irinmey keledirti, saz çaladırtı, dessan aydadırtı, keyin adamlara övüt-nesixat etedirti.

Künlerinq birevünde Bayandır Xan toy meydanında akövlər tutduradır “oturluşukun bar” diydir-te il-ulusuna xavar beredir. Ol oturlışığı Balkan taqınta oturdıran Oquzlardan, Etrek kenarında oturdıran Oquzlardan, Köpettağınq etekinte oturdıran Oquzlardan, Oquzlarınq alıs ilinden, Tecen, Murqap, Amıderya kenarında oturdıran Oquzlardan, Sırlı Derya kenarında oturdıran Oquzlardan, Ural taq etekinte oturdıran Oquzlardan, Xar Al denqzining kenarında oturdıran Sebizte, Çırıklıta oturdıran Oquzlardan, Vasta oturdıran Oquzlardan, Diyarbekirtə oturdıran Oquzlardan, Xankata, Xazarasıpda, Kətte oturdıran Oquzlardan, Xazar denqiz kenarında oturdıran Oquzlardan, xullas İçoquzdan, Dışoquzdan adamlar keledirler. Kelqen mımanları karşı aladıran, at tutadıran, olara baradıran övlerini körsetediren xizmatkərler ayak üstünde turadırlar, xızmat etedirler. Ak övlerte xalılar töşelqen, mımanlara ovkat çekilqen, xemanınq yüziunte şatlık bolatır.

Oturlışık dım kızışadır. Munda sıra uluq meylis boladır. Mununq deyinq meylisi hiç kes körmeqenti.

Bul meyliste açlar toyquzıladır, yalanqçlar keyqıziledir. Sora meylis cıda kızışadır. Şul zamat meyliste kimsi ayqırını, kimsi koçqarını, kimsi buqasını, kimse esrik nerini, kimsi tazısını, kimsi kuşunu, kimsi ok-yayını, kimsi nayzasını, kimsi özününq mergenlikini, kimsi ezbelikini, kimsi kol xünərini maxtıdırtı.

Şol zamatda Çovdur il-ulusuna yolbaşçılık etediren Akbay, Karabay tiyqen iki toqan bul oturlışıkta oturadırtı. Şol meyliste Akbay, Karabay iki toqan özlerininq keramatlı, sıra küyçli, urşadıranı yengediren, dım körmeqey buqasını maqtıdırtı. Onqa Bayat il-ulusuna yolbaşçılık etediren Talav Xan karsı, öz buqasını yaqşı köredir, maqtıdır. Şul dava sora köpler koşuladırlar. Kimisi Akbay, Karabayınq tarapını tutadır, onunq buqasını, kimsi Talav Xanınq tarapını tutadır, onunq buqasını maqtıdır.

Xullas meylis ikiqe bölünendier. Cencel dik asmana köteriledir. Keyin bul şovxun dava xanlar xany Bayandır Xana yetedir. Bayandır xan iki toqan Akbay, Karabay, Talav Xanı aldına çakıradır-ta “Sizler yene kırk künden buqanqızı bakıp, becerip, bezip uruş meydanına çıxarınq. Kimninq buqası Yenqalsa şonunq sözü toqrı boladır”diydir. Olar-ta bul aydıqana razı boladırlar.

İmdi xəbarı kimden al, bul yerqə çakırılqan Qorkut Atadan al. Ol saz çaladırtı, nama, dessan aytadırtı, adamlara övüt-nesixat eterdirti. Ol şeyle tiyedir:

*Adam bolsanq at al,
Dostunq kelse xalat sal.*

Acı körsenq toyquz
 Yalanqaç kelse kiyqiz.
 Mimana taqam çek,
 Yeke kalma xullas tek.
 İlinq bilen birge bol,
 Dayım ondan alkış al
 Ulumsılık etmiqin,
 Yaman yolqa kitmiqin.
 Yaqsılardan at kaladır,
 Yamanlardan set kaladır.
 Nesixatı biz berdik,
 Abraq Tanqırım bersin.

Qorqud Ata sözüün tamamlıdır. Bayandır Xan şondan sora oturluşığını kutaradır.

Onqa kelqen mimanları xormatlıp uvratadır. Keyin özi men tiyqen yiqitleri birlen birge ava çıkadır. Şunda bular birlen birge Salır Qazanta ava kitedir.

İmdi xəbəri kimden al, Çovdurlarınq xanı Akbay, Karabay iki toqandan al. Bul ikevi xanlar xanı Bayandır xanınq oturluşığından keledir-te il-ulusını bir yerqə toplıq xanın oturluşığında bolqan cedeli olara aytadırlar. Bu yerqə kelqen il-ulusa ol ikevi öz buqalarını maqtıp, söz sözlüdürler, tüşündiredirler. Akbay şeyle tiyedir:

“Bizler namısınıqı saklımalı, buqanı bakıp, becermeli, bizlerinq, buqamız Bayat il-ulusınınq buqaqından yenqilmesin” diydir.

Muni eşitqen Akbayınq, Krabayınq il-ulusı olarınq aytqanlarınıq makul biledir.

Buqaanınq yenqmekine bul yerqə kelqenler alkış etedirler. Keyin şul yerqə kelqen il-ulus övli-övüne tarqıdır.

İmdi xəbəri kimden al, Byat il-ulusında Talav Xandan al. Ol özüününq men tiyqen yiqitlerini pinxan övne çakıradır. Xanlar xanı Bayandır Xanınqkıda bolqan nərselerden oları xəbər etedir. Keyin Talav Xan öz yiqitlerini birilen birge nersə toqrusunda sözleşkeni bizqə belli iməs. Olar bilən Talav Xan kizlin xanday nersə borsa ta bir iş toqrusunda sözleşken boradır.

Şul bolqan işlerden keyin, iki künden sora, Akbay, Karabay iki toqaanınq buqası yitidir.

Onı ızlımana başlıdırlar, köp yerleri karıdırlar, aqtaradırlar, sıra tapmıdırlar. Şonda bir kün keçqenden Akbay, Karabay ikevi maslahatlaşdırlar-ta metcide tünde pinxan baradırlar. Karısalar olarınq buqasını öldürqenler, onunq maslıkı-ta şol yerte yatadır. Şol zamatda metcide Xoca Ahmet tiyqen adam yolbaşçılıq etedirti. Akbay, Karabay iki toqan tünde buqaanınq maslıkını köredirler – te Xoca Ahmedinq övne baradırlar-ta “Bizlerinq buqamızı öldürüp metcitqə kim taşıdı” diydilerte ondan sorıdırlar. Xoca Ahmet olara:

- Sizler buqaanınq birlen mescidi xaraplıdıngız, tanqırı övüne nalet etdingiz – diydi-te Akbay, Karabayı günakerlidir.

Akbay, Karabay bul iki toqaanınq onunq yolqan töhmetine sıra acıqı keledir-te tıqını çekedir. Xoca Ahmetinq yaranları şul xalat ara tüşedirler, kovur etedirler. Bul kovura sora köp adamlar toplanadırlar. Bul yerqə kelqen adamlar Akbayı, Karabayı bimamla etedirler-te oları köplemek islidirler.

Bul nərsəni körqen Akbay, Karabay iki toqan mekanına kaytıp keledir. İl-ulusını toplıdır, maslahat etedir. “Şul xalatda kimse Xoca Ahmete arka turmısa urşa bizler birlen yörsün” diydiler. Bul yerqə kelqen il-ulus xar almakı ikrar etedirler. Şondan sonra Akbay, Karabay iki toqan desqa tutadır, urşa tayarlanadır.

İmdi xəbəri kimdən al, Xoca Ahmetdən al. Ol Akbay, Karabay iki toğan kitqenden keyin bul, yanki il-uluslara çapar atlı könderedir. Ol xəbərcilərin qoluna xə yazıp bəredir. Ol xətdə nəmə şeyle bitiledir:

- Akbay, Karabay iki toğan buqasını metcitqə öldürüp atqan, Tanqri övünü xaraplıqan, tiylik aytladır.

Bul xəbəri eşitqen Oquzlariq bul yanki il-ulusları şul tündə uruş encamını tutadırlar ta metcidingə aldına toplanadırlar.

Azan səher çakı Akbay, Karabay iki toğan buqasının maslığını metcitdən almanə il-ulusı bilən keledirlər.

Metcidingə aldına toplanqan bul yanki il-uluslar, Çovdurlar birlən uruş etməqə tayyarlıqlar. Olar “Çovdurlar uruş etməne keledirlər. “diydirlər-te bul kelqenləri kılıç bilən karşılıqlar. Şonda bul yerdə uruş boladır. Metcidingə aldına yığnanqan burunkı il-ulus Akbayıq, Karabayıq il-ulusını köplidirlər. Şonunq üçün Çovdurlar basıladırlar. Akbay, Karabay özünün il-ulusı birler birqə keyne çekiledir. Məkanına keledir-te yedi yaştan yetmiş yaşqaca bütün ılatını bir yerdə yığındır, maslaxat etedir, bolqan nərsələri bir-bir olara aytadır.

Şul maslaxatda Çovdur il-ulusı bul yerden köçüp alıs yerdə kitmeki ıkrar etedir. Şondan sora Akbay, Karabay özünün ılatına şul tündə köçmeki-tabşıradır. İlat şul kənqəştən keyin övli-övünə buradır-ta köçməne tayyarlıqlara başıdır. Övünü yəşedir, yükünü tanqadır, bir sellemədən bar ılat köçə tayyar boladır. Bul köçə yolbaşçı Akbay, Karabay iki toğan boladır-ta kitibəredirlər. Çovdurların köçi altmış kün tiqente Manqışlaka keledir, şul yerdə məkan tutadır. Şul yerdə olar yaşamana başıdırlar, öz künlərini özləri köredirlər.

İmdi xəbəri kimdən al, əvə kitqen Bayandır Xandan al. Ol əvə avlıp, köp şıkar etedir-te kırk kün tiqente məkanına kəytip keledir. Ol körse Oquzların il-ulusının arasında melallaşma bolqan, köp adamlar şəxət ölqen, Çovdurlar köçüp kitqen, olarınq xanda kitqenini hiç kes bilmirdir. Bayandır Xan bul xəbəri eşitqenden keyin İçoquz, Dışoquz xanlarını çakıradır. Bolqan melallaşma barada olara aytadır. Bu iş xakda nərsə etməlietkisini olardan soradır. Şul xəlat kelqenlərin bərevi orundan turadır-ta xanlar xanı Bayandır Xandan ötünç sorıdır. Bayandır Xan onunq sözleməki ruqsat etedir. Ol şonda şeyle tiyedir:

- Bizlərinq xanımız Talav Xan Akbay, Karabay iki toğanınq buqasını oqurlattı, öltürüp metcide təşətdirtı, şonunq üçün bul bolqan melallaşma səbəpkər Talav Xan boldı-diydir.

Bul sözləri eşitqəç Bayandır Xan Talav Xanı ornundan turqızadır. Onunq etqen işlərini toli aytip bərməkini talap etedir. Şul zəmət Talav Xan ornundan turadır, Akbay, Karabay iki toğanınq buqasını oqurlatqanını, öltürüp metcitqə təşətdənini boyun aladır.

Kənqəşə kelqenlər Talav Xandan bul sözləri eşitqəç, həmməsi birdən onunq asılıp öltürilməkini talap etedirlər. Bayandır Xan kənqəşə kətnəşqanlarınq talabını yerinə yetiredir. Bayat il-ulusınınq xan sumakı Talav Xanı asıp öldüredirlər. İl-ulusını tarqıdıp, hər övlisini İçoquz, Dışoquz ılatınınq içinə köçürmeki buruk bəredir. Şondan sora Bayatlarınq ılatını İçoquza tarqıtadırlar.

Olarınq hər övlisi bir yerdə tüşədir.

İmdi xəbəri kimdən al, Salır Qazandan al. Ol özününq il-ulusı birlən birqə kənqəş etmək ıslidir-te meydanda ək öv tutturadır. Xalı tüşəkler onqə tüşetədir. Şondan sora “Kənqəşim bar” diydir-te xeme il-ulusını çakıradır. Bul xəbər Salır Qazanınq il-ulusına yetədir. Şondan keyin Salır Qazanınq karamakıntakı ılatınq barı keledir. Kelqen mimanları karşılıqlıranlar, at tutadıranlar, ovkat çekedirenlər əyək üstündə turadırlar. Kelqen xeme xəlik ovkatlanadırlar. Sora Salır Qazan oları bir yerdə tiyedir:

- Şu melallaşmadan keyin Çovdur il-ulusı cıda yaman incıqan, narazı bolqan-ta bul yerden Manqqışlak tiyqen yerqe Dışoquza köçqen. Bul xakta xanday kenqeşinqiz bolsa bering –diydır.

Şul xalat orundan Kandım tiyqen abraylı qoca kişi turadır-ta şeyle tiyedir:

- Salır Qazan birlen birqe Atam Qorkut Çovdurlarınq keyinden tövellaçı kitsin, bizlerinq sözlerimizi olara aytsın-ta şul yerqe oları köçürüp ketirsın. Şul taqallanı bizlere bitirip bersinler-diydir.

Kandım Qocanınq aytqanınq xemeler makul biledirler. Şondan sora Salır Qazan Qorqut Atanınq keyinden çakılıkçı iberedir, onunq öz aldına kelmekeni ündidir. Qorkut Atanın keyinden kitqen çakılıkçı onu xormatlı atqa mündürüp üç künden keyin Salır Qazanınq xuzurına alıp keledir. Qorkut Ata ovkatlanadır, dem-dınç aladır. Şondan sora Salır Qazan Qorkut Ata karıdır-ta şeyle tiyedir:

- Ey xormatlı Atam Qorkut, men öz il-ulusım birlen birqe bolqan melellaşma toqrusında kenqeş etdim. Kenqeşe kelqen il-ulus biz ikevmizi Çovdurlara tövellaçı ibermeki, xullas oları bul yerqe köçürüp ketirmeki ikrar etdi. Siz Atam Qorkut xanday kenqeş bere-dirsıniz-diydir.

Şol xalat Qorkut Ata bul etilqen maslaxata buysanadır-ta ol şeyle tiyedir:

İl ündidi, ündev et,
Çakırıldınq şonda kit,
İl-ulusa xuzmat et,
Xızmatınqı onqa kat,
İsteseler töre öt,
Xay-xaylısa dayım et.
İlden dıışta xiç turma,
Ondan bidin iş körme,
Ündelmise tek barma,
Şol yana kadam urma,
Tuşmana sıraq berme.
Bolsun ilinq aqzıbir,
Aqızalanı kanqrıbir,
Küyç-kuvvatlı misli şir,
Munu keçqenler diyir
Kitmәне yola buyur,
Tanqrım et işini xayır.

Qorkut Ata sözüni tamamlıdır-ta ol Salır Qazana:

- İl-ulus xızmat burqan bolsa, onu bitirmeli boladır. Yol şayını tutuber, kitediris-diydir.

Şondan sora Salır Qazan kırklarına yol encamını tutmaklıkı, atlar eqerlemeki-tabşıradır.

Kırklar xaydan-xay yol encamını tutadırlar. Şondan keyin Salır Qazan, Qorkut Ata, kırklar Manqqışlak xanda diydirlər-te yola rovana boldırlar. Bular az yörıp, köp yörıp kırk kün tiqende Manqqışlaka kaladırlar. Manqqışlakta yaşıdıran Çovdurlarınq il-ulusı Qorkut Atanı, Salır Qazanı, kırkları qarşıdırlar, aldından pişvaz çıkadırlar. Bul xormata Salır Qazan, Qorkut Ata, kırklar dım kuanadırlar, şatlanadırlar. Çovdur il-ulusı Akbay, Karabay, iki toqanınq yolbaşçılıkında Qorkut Atanınq, Salır Qazanınq, onunq kırklarınq dıışını kallıp mimana tutulqan ak öve ketiredirlər. Olara sövüş etedirlər. Çakdanaşa xormatlıdırlar.

Mimanları xormatlamak üç küne çekedir. Şondan keyin Akbay, Karabay, iki toqan bu mimanlarınq xəbərini soramana il-ulusını bir yerqə toplıdır-ta olar birlən birqə Qorkudınq, Salır Qazanınq aldına keledirler. Qorkut Ata Akbay, Karabay, onunq il-ulusına karıp söz sözlüdür, nesixat etedir. Ol şeyle tiyedir:

*İlinden tüşmə uzak,
Bolar sanqa kanım tuzak.
Onunq bilen bol aqzıbir,
Aqızalanı tek kanqırbir.
Tuşman teqmez şonda sanqa,
Kulak salınq sizler manqa.
Bizler birlən yurta barınq,
Yaqşı-yaman birqə körünq.
Xal-ovxalı bizler bildik
Tövellaçı bohup keldik.
Nesixatı sizler alınq
Bizler bile birqə yörünq.
Xoş etsin Tanqırım sizleri
Kollasın dayım bizleri.*

Qorkut Ata sözünü tamamlıdır. Akbay, Karabay iki toqan özününq il-ulusı bilen birqə Türküştana kitmekini islemidir. Qorkut Atanınq, Salır Qazanınq tövellasını almıdır. Munqa Qorkut Ata, Salır Qazan dım xapa boladır, açıqlanadır. Qorkut Ata Akbay, Karabay, onunq il-ulusına karıp şeyle tiyedir.

*Tiqen etmi uldırsınq,
Baqtıncı sen kovlıdırsınq
Aqzala tek baynımaz,
Dayım sıra yaynımaz.
Mıdam ayak astında boladır,
Onq kastına tuşman keledir,
Seni talip önq yeten,
Yekedir batmaka batan.
Mıdam tuşman senq üstünte,
Yöriş etedir kastında.
Dadınqa kimqə tiycek,
Tuşman elaçsız koycak.
Aqzala Tanqırım karqır,
Sizlere Tanqırım sarqır.*

Qorkut Ata sözünü tamamlıdır. Şondan sora Qorkut Ata, Salır Qazan kirkıları birlən birqə Türküştana kaytadırlar. Çovdurlar bolsa, Qorkut Atanınq, Salır Qazanınq tövellasını almay, övüt-nesixatını tinqlemey Manqışlakta kaladırlar.

5) Bəzi qeyri-elmi mütaliələrə münasibət və ya Son söz. İşarəbilimdə (semiotika) mətni düzgün oxumaq, onu düzgün anlamaq qədər önəmlidir və ya oxuma mətni başa düşməyin əsas açarıdır. Həmən deyim ki, oxuma dedikdə işarəbilim bizim anladığımız şeyi deyil, mətni üfiqi və şaquli anlamamı nəzərdə tutur. Yoxsa filan söz belə deyil, belə yazılıb, filan söz bizdə bu gün də işlənir, filankəsdə yox kimi məsələlər işarəbilimin predmeti deyildir.

İndi də qayıdaq Dədə Qorqud boylarına. Bizə məlum olan Dresden və Vatikan Nüsxələrində katibin, ozanın söylədiklərindən 12-ni seçib bir kitab halına gətirməsi, heç də Oğuznamə dastanlarının 12 boydan ibarət olması ilə sınırlanmaz. Bilərkədən və ya

bilmədən 13-cü boyu axtarmaq o anlama gəlir ki, bu alimlər sövq-təbii Dədə Qorqud adı altında birləşən dastanların çox olduğunu hiss ediblər. Ancaq önümüzdə bir-birinin demək olar ki, eynisi iki şablon mətn (Dresden və Vatikan əlyazmaları nəzərdə tutulur) var. Biz 13-cü və digər boyları, daha geniş mənada başqa bir Oğuz dastanını da bu şablona uyğun şəkildə axtarıq. Bir də bizə mane olan əsas məsələ - hər şeyin mənbəyi bizim, yəni Azərbaycan, hər şey bizdən, yəni Azərbaycandan başlanır, hər şeyi də biz yaxşı bilirik - adlı bir sindromun olmasıdır. Azərbaycandan kənarda, xüsusən postsovet məkanında olan mətn bizi o qədər də maraqlandırmır. Desək ki, Türkmənistan Oğuznamələrin qorunduğu (Dədə Qorqud, Salur Qazan, Bamsı Beyrək, Təpəgözlə bağlı əfsanə və nağılların vətənidir) canlı laboratoriyadır, Qazaxıstan Qorqud Atanın şamanlığı, təbibliyi, şairliyi, övliyalığı ilə bağlı əfsanələrin vətənidir, Qaraqalpaqıstan Qorqudla bağlı şeirlərin olduğu yerdir, Anadolu və qismən də Balkanlar Bamsı Beyrəyin hekayələri ilə zəngindir, Altay xalqları Təpəgözün, qılınç kəsməz, ox batmaz mifik qəhrəmanların nağıl və dastan yeridir, xoşumuza gəlməz. Azərbaycanda Qorqud Ata, Bamsı Beyrək, Təpəgöz, Salur Qazan, Dəli Dımır kimi Oğuznamə qəhrəmanları ilə bağlı əfsanə, etnoqrafik mətn, nağıl yox dərəcə-sindədir. Yalnız Qara və ya Qaraca Çobanla bağlı bir-iki əfsanə vardır ki, onlardan da ikisini mən söyləyicidən yazıya almışam.

O zaman nəyə əsaslanaraq Dədə Qorqud bizimdir, heç kimin deyildir deyirik. Bunu təsdiqləyəcək tək dəlil Dədə Qorqud boylarının yazıya alındığı vaxt Bayındır soyundan gələn Ağqoyunluların (1378-1508 və ya 1468-1501-ci illərdə Doğu Anadolu, Azərbaycan və İranda hükm sürmüş dövlət, İraq, indiki Ermənistanı və Gürcüstanı da içinə almışdır.) Diyarbəkirdən, Ərzincandan başlayaraq Bərdəyə, Gürcüstana qədər uzanan, Fars körfəzindən Dəmir Qapı Dərbəndə qədər ulaşan hakimiyyətləri idi. Dresden və Vatikan Nüsxələrindəki Dədə Qorqud boyları da təqribən bu yerlərdə, bu yerin ozanlarının dilindən yazıya alınıb, toponimik vahidlərin də çoxu bu yerlərə işarə edir. Ona görə də Dresden və Vatikan Nüsxələrinin dili bu günkü Azərbaycan türkcəsinə daha yaxın, Azərbaycan türkcəsində deyildir. Dədə Qorqud boyları yazıya alınanda Türkmənstanda Salır Baba Oğuznamə tarixi yazırdı, Dana Ata Oğuznamə adlı möhtəşəm ədəbi əsər yaratmışdı, Teymurilərin sarayında farsca Oğuznamələr yazılırdı və s.

Oğuznamə dastanı söyləyən bu ozanlar Azərbaycanda və Anadoluda bu qədər sürətlə necə yox oldular, Oğuznamə ənənəsi niyə bizdə bu qədər tez unuduldu, Dədə Qorqud qəhrəmanları və bizimdir dediyimiz Qorqud Ata ilə bağlı əhvalatlar niyə söylənmir. Səbəb Qorqud Ata əhvalatlarının ana vətəninin, paytaxtı Yenqikənd olan Oğuz Yabqu dövlətinin yerləşdiyi Orta Asiya olmasıdır. Başqa səbəblər də vardır. Azərbaycan türklərinin vahid dövlət tərkibində birləşdiyi Səfəvi dövrü (1501-1734) sufi yazılı və şifahi ədəbiyyatının geniş yayılması, Səfəvi sarayının təkkəyə yaxın olan aşıklara özəl qayğı göstərməsi də səbəblərdən biridir. Bu isə ozanların icra ortamında yerlərini yavaş-yavaş təkkəyə yaxın olan aşıklara verməsi ilə nəticələndi.

Sufi ordeninin təriqətdən dövlətə uzanan yolunda, ozanın tarixi missiyası bitmiş oldu. Həm icra ortamı, həm oxuması və çalğısı, həm də ifa etdiyi mövzusu fərqli olan aşıklar Oğuz alplıq dönməni, kəramətləri ilə ün qazanan qazilərə, dərvişlərə, ilahi eşqə qovuşmaq üçün varlığından keçən aşiq-məşuqa təhvil verdilər. Orta Asiyada baxşı romantik eşq dastanları ilə yanaşı əskidən bəri icra etdiyi Oğuznamə mövzusunun uzun zaman açıq və ya gizli şəkildə mühafizə edə bildi. Əbül Qazi Bahadır xanın məlumatları da Oğuznamələrin XVIII əsrdə icra mühitində olduğunu isbat edəcək durumdadır. Sadəcə, türkmən ağsaqqalları atalarının tarixi kimi baxdıqları Oğuznamələri artıq tam xatırlaya bilmədikləri və ən əsası da bəzi tarixləri qarışıq saldıqları üçün Əbül Qazidən Oğuz tari-

xini yazmağı xahiş edirlər. Həmin ağsaqqallar Əbül Qazidən bir əsr öncə yaşayan məşhur şair və tarixçi Salır Baba Qulalı Xridaridən və hətta Dana Atadan bunu istəməmişdilər. O zamanlarda Dədə Qorqud boyları canlı ifadə idi, bir əsr sonra icra ortamından çıxdımı və ya o zamanlar türkmənlər tarixlərini bilirdilər, yüz il keçdikdən sonramı unudular. Oğuz auditoriyasının bu qədər sürətlə dəyişməsinin səbəbi nə idi. Bu kimi suallar hələlik cavabsızdır. Azərbaycanda və Osmanlı məmləkətində oturaqlaşmanın daha erkən başlaması, ümmətçiliyin qövmi bilincdən önə keçməsi ilə baş verən bu dəyişikliyi anlamaq mümkündür, Türkmənistanda isə yox.

Ona görə də bir çox məsələdə bir az geniş düşünmək lazımdır. Dədə Qorqudun, Korogʻlunun müştərək türk abidəsi olduğunu qəbul etməliyik, etməsək də bu belədir və parçala, qamarla kimi dar düşüncədən qurtulmalıyıq. Bu, bizi türk birliyindən uzaq salar (salıb), bununla da qalmaz hətta dar yerlibazlıq xəstəliyinə tutulmağa sövq edər (edib də). Sonunda uduzan biz olarıq, çünki həm geniş (Türk dünyası), həm də lokal (Azərbaycan) kontekstdə təsir əks təsirə bərabərdir.

Ədəbiyyat

- AŞIROV Annaqurban (2015). Kitabı Dedem Gorkut. Aşgabat: Türkmen Dövlət Neşiryat Gulluğu
- BAYAT Füzuli (2010). Folklor haqqında yazılar (Nəzəri məsələlər). Bakı: Elm və təhsil
- BAYAT Füzuli (2012). Folklor dərsləri, Bakı: Elm və təhsil
- ERDEM Melek (1995). “Ata Rahmanov”, Kırım, 3/11, s.28-32
- ERDEM Melek (2005). “Dede Korkut destanlarının Türkmen varyantının yazma nüshalarla ilişkisi üzerine”, Modern Türklük araştırmaları dergisi. Cilt 2, sayı 4, Aralık
- Gorkut Ata (1990). Gadimi Türkmen Eposu. Hazırlayan: M.Köseyev Aşgabat: Türkmenistan Neşiriyatı
- Gorkut Ata (1994). Gadimi Türkmen Eposu. Hazırlayan: M.Köseyev Aşgabat: Türkmenistan Neşiriyatı
- KALENDEROĞLU İhsan (2011). Sovyet dönemi türkmen folkloru: Sovyetler Birliği döneminde Türkmenistanda folklor politikaları ve çalışmaları (1917-1954), Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları
- Qorkut Ata. Türkmen Halk Nüshası (1999). Hazırlayanlar: T.Sadık, A.Nurmemmet. Ankara: Türkmenbaşı adındaki Türkmenistan Milli Kolyazmalar Enstitüsü
- TURAL Sadık (1998). Tarihden akan duyarlık. Ankara: AKM yayınları
- VON DİEZ Heinrich Friedrich (1811). Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften. Berlin
- VON DİEZ Heinrich Friedrich (1815). Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften. Berlin
- МОЛЧАНОВА Г. Г. (1988). Семантика художественного текста: имплицативные аспекты коммуникации, Ташкент
- ПОСПЕЛОВ Геннадий Николаевич (1978). Теория литературы. Москва: Высшая школа
- Теория литературы (1964). Роды и жанры литературы. Кн. 2. Москва: Наука
- ЭКО Умберто (2007). Роль читателя. Исследования по семиотике текста. Перевод С.Серебряного. Санкт-Петербург: Симпозиум

